

वृषसारसंग्रहः

[षष्ठोऽध्यायः]

[नियमेष्विज्या (२)]

अथ पञ्चविधामिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ।
धर्ममोक्षप्रसिद्ध्यर्थं शृणुष्वनावहितो द्विज ॥ ६:१ ॥

अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च ।
ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ॥ ६:२ ॥

[अर्थयज्ञः]

अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया ।
अष्टका पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ॥ ६:३ ॥

[क्रियायज्ञः]

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च ।
स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञः स उच्यते ॥ ६:४ ॥

[जपयज्ञः]

जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।

Witnesses used for this chapter : C₉₄ ff. 202r-203r, C₄₅ ff. 209r-209v, C₀₂ ff. 278r-279r, K₈₂ ff. 9v-10v, K₁₀ exp. 51 (lower-upper) - 52 (lower), K₇ ff. 218r-218v, E pp. 599-601 ; C_Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

❖

(1a) °मिज्यां] C₄₅, °मीज्यां C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E (1b) °त्तम] C_ΣK₈₂E, °त्तमः K₁₀K₇ (1c) °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं] C_ΣK₇, °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं K₈₂K₁₀, °मोक्षेशसिद्ध्यर्थं E (1d) द्विज] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, भव E (2a) अर्थयज्ञः] C₉₄C₀₂K₈₂, अनर्थयज्ञः C₄₅, अर्थयज्ञ K₁₀K₇, अर्थयज्ञ° E (2c) ज्ञानं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, ज्ञान C₀₂K₇ (3b) अग्नि°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, अग्नि --- C₉₄, ° = K₁₀ • °क्रिया] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, °क्रियाः C₄₅C₀₂ (3c) पार्वणी] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, पर्वणी C₄₅, पर्वणी K₁₀ (3d) °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, °यज्ञ C₀₂, ° = K₁₀ (4b) °यतनेषु] C₄₅C₀₂E, °लयनेषु C₉₄K₈₂K₇, °यत° = K₁₀ (4c) °हस्त°] C_ΣK₈₂K₇, ° = K₁₀, °हस्तैः E (5a) °यज्ञं ततो] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, °यज्ञं तपो C₄₅ °यज्ञस्ततो C₀₂

वेदाध्ययन कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ।
इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते ॥ ६:५ ॥

[ज्ञानयज्ञः]

इदं कर्म अकर्मैदमूहापोहविशारदः ।
शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते ॥ ६:६ ॥

[ध्यानयज्ञः]

ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ।
ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा ।
सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ॥ ६:७ ॥
सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते ।
तस्य मध्ये शशि ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ॥ ६:८ ॥
चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत् ।
प्रभुतत्त्वः स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ॥ ६:९ ॥
अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिकं निर्मलम् ।
विद्यातत्त्वः स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ॥ ६:१० ॥

(5c) वेदा०] C_ΣK₈₂K₇E, अदा० K₁₀ (5e) ०पुराणं च] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०पुरा-
णश्च E (5f) ०यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०यज्ञ C₀₂ (6a) कर्म] C_ΣK₈₂K₁₀
K₇, क्रमम् E (6c) ०चक्षुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ०चक्षु C₀₂ (6d) ०यज्ञः] C₉₄
C₄₅K₈₂K₇E, ०यज्ञ C₀₂, ०यज्ञस K₁₀ (7a) ०यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, ०यज्ञ C₀₂K₁₀
(7c) ध्यानं] C_ΣK₁₀E, ध्यान K₈₂K₇ (7e) सोमो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇, सोमा० C₄₅
K₁₀E (7f) सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम्] C₄₅, सूक्ष्मं तत्त्वं --- पञ्चमम् C₉₄, सूक्ष्मतत्त्वं च
पञ्चमः C₀₂K₈₂K₁₀, सूक्ष्मं तत्त्वञ्च पञ्चमः K₇, सूक्ष्मां तत्त्वश्च पञ्चमम् E (8c) श-
शि] C_ΣK₈₂E, शशि K₁₀, शशिन् K₇ (8cd) ध्यायेत्त०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ध्याये
त० C₀₂ (9b) ज्वालामग्निं] C_ΣK₈₂K₁₀E, ज्वालामग्नि K₇ (9c) ०तत्त्वः] C_Σ
K₇, ०तत्त्व K₈₂, ०तत्त्वं K₁₀E (9d) ०नाशनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ०नाशनम् C₀₂E
(10b) ध्यायेत्स्फटिक] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ध्यायेत्स्फटि C₉₄^{ac}, ध्याये स्फटिक C₀₂E
• ०मलम्] C_ΣK₁₀E, ०मलः K₈₂, ०मलः K₇ (10c) तत्त्वः स] C₄₅K₈₂K₁₀K₇,
तत्त्वन् --- C₉₄, तत्त्व स C₀₂, तत्त्वं स E (10d) ०जमव्ययम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E,
०मव्ययं C₀₂

षष्ठो ऽध्यायः

विद्यामण्डलमध्ये तु ध्यायेत्तत्त्वमनुत्तमम् ।
अकीर्तितमनौपम्यं शिवमक्षयमव्ययम् ।
पञ्चमं ध्यानयज्ञस्य तत्त्वमुक्तं समासतः ॥ ६:११ ॥

विगतराग उवाच ।
एकैकस्य तु तत्त्वस्य फलं कीर्तय कीदृशम् ।
कानि लोकाः प्रपद्यन्ते कालं वास्य तपोधन ॥ ६:१२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
ब्रह्मलोकं तु प्रथमं तत्त्वप्रकृतिचिन्तया ।
कल्पकोटिसहस्राणि शिववन्मोदते सुखी ॥ ६:१३ ॥

द्वितीयं तत्त्व पुरुषं ध्यायमानो मृतो यदि ।
विष्णुलोकमितो याति कल्पकोट्ययुतं सुखी ॥ ६:१४ ॥

प्रभुतत्त्वं तृतीयं तु ध्यायमानो मरिष्यति ।
शिवलोके वसेन्नित्यं कल्पकोट्ययुतं शतम् ॥ ६:१५ ॥

विद्यातत्त्वामृतं ध्यायेत्सदाशिवमनामयम् ।
अक्षयं लोकमाप्नोति कल्पानान्तपरं तथा ॥ ६:१६ ॥

पञ्चमं शिवतत्त्वं तु सूक्ष्मं चात्मनि संस्थितम् ।

✧

11cd DharmP 4.14ab: अकीर्तितमनौपम्यं पञ्चमं शिवमण्डलम्

✧

(11ab) ध्यायेत्त०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, ध्याये त० C₀₂ (11e) ंयज्ञस्य] C₉₄C₄₅
K₈₂K₁₀K₇, ंयज्ञश्च C₀₂E (11f) समासतः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, सनातनः E (12a)
तु] conj., त्रि० C_ΣK₈₂K₁₀K₇, हि E (12c) लोकाः] C₉₄K₈₂K₇, लोका C₄₅C₀₂
K₁₀E • प्रपद्यन्ते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, प्र५५५ C₉₄ (12d) ०धन] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀
E, ०धनः C₄₅K₇ (13ab) प्रथमं तत्त्व०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, om. K₈₂^{ac}, प्रथमं तत्त्वं E
• प्रकृतिचिन्तया] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, च कृतिचिन्तय E (13d) सुखी] C_ΣK₈₂K₁₀K₇,
सुखम् E (14c) याति] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, यान्ति E (15a) ०तत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
E, ०तत्त्व C₀₂ • तृतीयं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, तृतीयस् E (15b) ध्यायमानो मरिष्यति]
C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ध्याय५५५रिष्यति C₉₄, धयायामानो मरिष्यति E (15c) शि-
वलोके] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, शिवलोक C₄₅, रुद्रलोके E • वसेन्नि०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
K₇E, वसे नि० C₀₂ (15d) ०युतं] C_ΣK₈₂K₇E, ०युत K₁₀ (16a) ०तत्त्वामृतं]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ०तत्त्वमृतन् C₀₂, ०तत्त्वामतं E (16c) अक्षयं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇,
अक्षय० E

न कालसंख्या तत्रास्ति शिवेन सह मोदते ॥ ६:१७ ॥

पञ्चध्यानाभियुक्तो भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः

जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षः ।

जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु

प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ॥ ६:१८ ॥

[नियमेषु तपः (३)]

मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः ।

कायिकं च तृतीयं तु मनोवाक्कर्म तत्परम् ।

कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ॥ ६:१९ ॥

मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च ।

मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ॥ ६:२० ॥

अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत् ।

✧

20 ≈ MBh 6.39.16 (BhG 17.16): मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्ये-
तत्तपो मानसमुच्यते ॥

✧

(18a) ०युक्तो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ०यु^२ C₉₄ (tops of akṣaras lost), ०युक्तौ E • च]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, om. C₄₅E • पुनर्जन्म०] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, पुनर्जन्म० C₉₄ (tops of
akṣaras lost), पुनर्जन्म० C₀₂ (18b) जिज्ञास्यन्तां] C₉₄K₁₀K₇E, जिज्ञास्यतां C₄₅
K₈₂ (unmetr.), जिज्ञास्यन्ता C₀₂ (18c) जन्मेनैकेन] C₄₅K₁₀K₇E, जन्मेनैकेन C₉₄
C₀₂K₈₂ (unmetr.) • मुक्तिरभ०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, मुक्ति भ० C₀₂ • न वा] C₉₄K₁₀
K₇E, भवा K₈₂ • मानवाः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, मानमानवाः C₄₅, मानवा C₀₂, मानव E
(18d) प्रत्यक्षा०] C₉₄K₁₀K₇E, प्रत्यक्ष० K₈₂ • ०वेदनीयम्] C₄₅K₈₂K₁₀, ०वेदनीयः
C₉₄C₀₂K₇, ०वेदनीय E (19a) ०तप] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, ०तपम् E (19c) कायिकं च
तृतीयं तु] C₉₄K₈₂K₇E, मानसं तप आदौ तु K₁₀ (eyeskip) (19d) मनोवाक्कर्म] C₉₄
K₇E, मनोक्कर्म C₄₅, मनोवाक्कर्म० C₀₂, मनोवाक्काय० K₈₂K₁₀ • ०परम्] C₀₂, ०परः
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E (19e) कायिकं] C₉₄K₁₀K₇E, कायिक K₈₂ (20a) ०सौम्यं]
K₇, ०सौम्य० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, ०सौम्य० C₀₂ (tops of akṣaras lost) • प्रसादश्च]
C₉₄C₀₂K₈₂K₇, प्रसादं च C₄₅E, प्रदानश्च K₁₀ (20c) मौनं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇, मौन^२ E
• ०शुद्धिश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, ०शुद्धिं च C₀₂E (20d) पञ्चैतत्] C₉₄K₁₀K₇, पञ्चैते
C₄₅K₈₂, पञ्चैतत् C₀₂, पञ्चैतन् E

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ॥ ६:२१ ॥

आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम् ।
शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उच्यते ॥ ६:२२ ॥

इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत् ।
मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ॥ ६:२३ ॥

स्वस्ति मङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम् ।
कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ॥ ६:२४ ॥

मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
अभ्रावकाशो वर्षासु तपः साधनमुच्यते ॥ ६:२५ ॥
स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा ।

21cd ≈ MBh 6.39.15cd (BhG 17.15): अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ 22 cf. MBh 6.39.14 (BhG 17.14): देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ 24ab cf. ŚDhŚ 11.79: नमस्काराभिवादेषु स्वस्तिमङ्गलवाचकैः । शिवं भवतु सर्वत्र प्रब्रूयात्सर्वकर्मसु ॥ 25ab ≈ MBh Appendices 15.801: मण्डूकशायी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपा भवेत् ≈ UMS 6.26ab: मण्डूकयोगो हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा; cf. ŚDhSaṅgr 9.32ab: अभ्रावकाश्यं शीतोष्णे पञ्चाग्निर्जलशायिता

(21c) °भ्यसनं चैव] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, °भ्यसनं ≈ C₉₄, °भ्यसनं चैव K₁₀ (22a) आर्जवं च अहिंसा च] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, आर्जवत्वमहिंसाश्च E (22b) °चर्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, °चर्य C₀₂E (22c) शौचं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, शौच E (23a) इष्टं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, इष्ट C₀₂K₁₀ • °भार्वं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, °भावश्च E (23b) पथ्यं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, सत्यं E (23c) मनो°] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, मन° E • पञ्चैतत्] C_ΣK₈₂K₁₀, पञ्चैतत् K₇, पञ्चैतान् E (23d) तप उक्तं महर्षिभिः] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, तपमुक्तं महर्षिभिः E (24a) °शीर्भि°] C₉₄E, °शीर्भि° C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ (24b) °तिथि°] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, °तिथि E (24c) °मिश्रक] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, ° ≈ C₉₄, °मित्यश्रक C₄₅ • पञ्चैतत्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, पञ्चैतन् E (24d) तप उक्तं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, तपमुक्तं E (25b) ग्रीष्मे] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, गृष्मे E (25c) °वकाशो] em., °वकाशे C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (25d) तपः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, तप C₀₂ • साधनमु°] C₉₄K₈₂K₇E, साधन उ° C₄₅C₀₂K₁₀ (26a) दानं] C_ΣK₈₂K₇, दानं K₁₀ (tops of akṣaras lost), दानश्च E

पुष्पमुत्पाद्य दानं च सर्वे ते तपसाधनाः ॥ ६:२६ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम् ।
चान्द्रायणं पराकं च तपः सांतपनादयः ॥ ६:२७ ॥

येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम्
आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम्

।
स्वर्गाकाङ्क्षानृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलं
जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ॥ ६:२८ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे षष्ठोऽध्यायः ॥

(26c) दानं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, दानश् E (26d) तप] E, तपः C_ΣK₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) (27a) कृच्छ्रातिकृच्छ्रं] C₉₄C₄₅K₈₂E, कृच्छ्रातिकृच्छ्रं C₀₂, कृच्छ्रातिकृच्छ्रं K₁₀, कृच्छ्रातिकृच्छ्रं K₇ (27b) ०याचितम्] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०याचितः E (27c) चान्द्रायणं पराकं] C₉₄C₀₂K₁₀K₇, चान्द्रायणं पराकं C₄₅, चान्द्रायणं पराकं K₈₂, चान्द्रायणवराकश् E (27d) तपः सांतपनादयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, तपसान्तपनादयः C₀₂E (28a) तप त०] E, तपस्त० C_ΣK₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) • ०मनसा] em., ०मनसः C_ΣK₈₂K₁₀K₇E (28b) निर्मलमति०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, निर्मलमति० C₄₅ • जघन्यं] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, जगत्यं E (28c) ०काङ्क्ष०] C_ΣK₈₂K₁₀K₇, ०काङ्क्ष० E • सर्वान्तिकं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, सर्वार्त्तिकं C₄₅ (28d) ०भवने] C_ΣK₈₂K₁₀E, ०भवेने K₇ • ०साध्यं वहेत्] C₀₂K₈₂K₁₀K₇, ०साध्यम् ० C₉₄, ०साध्य वहेत् C₄₅, ०साध्यं वदेत् E